

UDVARELLENES TENDENCIÁK A 17. SZÁZAD ELEJI MAGYAR KÖLTÉSZETBEN

Az idő tájt, amikor Rimay elkészítette „az udvari nyalakodó rosz életet” feddő *Udvar s irigy tiszték* kezdetű versét, valamint megírta híressé vált levelét I. Rákóczi Györgyhez, mely Prágai András Guevara-fordításának bírálata, s melyben az igaz udvariságot és a „nem udvari udvariságot” elkülönítő „satyrás dorgáló feddő” művének „írását-raggatását” bejelentette, a téma két okból is aktuálissá vált szerte Európában.¹ Időszerűségét felszínen tartotta a neosztoicizmus udvartól-tömegtől távolságot tartó tudós magatartása, élen a könyvei társaságában szobája vagy kertje mélyére húzódó filozófussal, s az időszerűség érzetét felerősítette a kezdődő puritanizmus morális támadása.

Valószínűleg e két szellemi törekvés egymást támogató tendenciái eredményezik, hogy a 16. század utolsó éveiben és a 17. század első harmadában eluralkodik a moralizáló traktátusok, fejedelmi tükrök, parainézisek és egyéb irodalmi-társadalomelméleti műfajok kedvelői közt e téma. Itt a hangsúly a *kedvelőire* kell hogy essék, hiszen *művelői* Európa-szerte jóval korábban létrehozták legnagyobb hatású alkotásaikat. Ekkor már főként azok újrakiadásai, fordításai, tematikai csoportosításai és továbbgondolásai játsszák a főszerepet. E gyűjtemények összeszerkesztésének divatjából, s a szaporodó vulgáris fordításokból arra következtethetünk, hogy a jelzett időszakban a háborúk okozta gazdasági válságra, s a nyomában fellépő intellektuális válságra adott válasz az udvarokban a hedonista életmód s vele a bűnök eluralkodása volt, amit fokozott a háborúk folyamán – zsoldosként, de akár tollforgatóként vagy művészként, kalandorként – felszaporodó elem, az idegen eredetű, élveteg, semmittevő udvaronc réteg kiszélesedése.

Ez a jelenség és folyamat érthetően kihívta maga ellen mind a neosztoicizmus, mind pedig a puritanizmus híveinek támadását – mely filozófiai és vallási irányzat nem is állt távol egymástól: a puritanizmus morálfilozófiája magába oldotta a keresztény sztoa számos elemét.

Természetesen a téma örök: az udvarellenes irodalom kialakulása tulajdonképpen az udvar létrejöttével megkezdődött. Athén és Róma szatiristái és moralistái éppúgy támadták koruk parazitáit, hozomány- és örökségvadászait, a hízelkedőket és az asztali lebzselőket, mint

példájukat követve a reneszánsz, vagy attól függetlenül, a középkori szerzők.

Horatius, Juvenalis udvari és vidéki életet szembeállító satírái egyes úton, közvetlenül, de Guevara közvetítésével is hatottak. Plutarkhosz *Quomodo Adulator ab Amicóját* (Mi módon nyer a hízelkedő barátjától) Erasmus fordította latinra. Lukianosz több pamfletje és satírája ugyancsak erős hatással volt Európára, így Erasmusra is. A *Mortuorum Dialogi* (Halottak beszélgetései) és a *Timon* mellett a *De Parasito* (Az élősködő), a *Rhetorum Praeceptor* (A szónokok tanítója) és a *De Mercede Conductis Potentium Familiaribus* (Az előkelők zsoldon fogadott bizalmasai) pedig nemcsak jelenség- és társadalombíráta miatt volt fontos, hanem már irodalmi technikájával is mintát adott az utókornak. Lukianosz ez utóbbi szerzeménye jelentékenyen hatott Aeneas Sylvius Piccolomini levelére, a *De Curialium Miseriis Epistolára* (Levél az udvari ember nyomorúságairól), és Hutten *Aulájára* (Udvar), melyek a későbbi időszak udvarellenes irodalmának alapműveivé lettek. Ha hozzájuk vesszük még Cornelius Agrippa *De Vanitate Scientiarum* (A tudományok hiúsága) című írását és Erasmus *Encomium Moriaeját* (Az erkölcs dicsérete), a reneszánsz neolatin műveinek a 16. század első harmadát meghatározó darabjait számláltuk össze.

Új fejezetet Castiglione *Il Cortegianója* (Az udvari ember) nyitott 1528-ban, majd pedig a vele polemizáló Antonio Guevara 1539-ben, aki két értekezésében is foglalkozott az udvari étellel: az *Aviso de Privados y Doctrina de Cortesanosban* (A magánemberek intése és az udvari emberek tanítása) és a *Libro llamado Menosprecio de Corte y Alabança de Aldeában* (Az Udvar becsmérése és a Falu dicsőítésére hivatott könyv). Az ellentétes vélemények első nagy összecsapásának lehetünk tanúi: Castiglione az udvart a társadalmi együttlét kifinomult szabályaira oktató iskolának tartja, az ideális-tökéletes udvari embert akarja kinevelni, és őt dicsőíti. Guevara ezzel szemben támadja az udvart, mondván, az udvar és az erények összeférhetetlenek, antagonisztikus ellentétben állnak egymással.²

Az eddig említett kötetek udvarellenes gondolatai közszájon forogtak, s óriási olvasóközönségük volt a 16. század művelt Európájában. S hogy még hozzáférhetőbbé legyenek, arról olyan thesaurusok gondoskodtak, mint Henricus Petreus Herdesianus antológiája, az *Aulica Vita et opposita huic Vita Privata, a diversis, tum veteribus, tum recentioribus autoribus luculenter descripta* (Az udvari élet és vele szemben a magánélet különböző, mind régi, mind mai szerzők által ragyogóan leírva), mely előbb 1577-ben, majd 1578-ban jelent meg Frankfurtban, s később újabb kiadásokat is megért. [Rítóók Zsigmondnének tartozom köszönettel, hogy felhívta figyelmemet a kötetre.] E könyv Aeneas Sylvius már említett levele mellett Hutten dialógusát közli, majd Lukianoszt is ad Erasmus fordításában, s az utóbbi *Encomium Moriaejából*

és leveleiből válogat udvarellenes kitételeket, végül számos, *diversorum tum veterum tum recentiorum poetarum de aulica et huic opposita vita privata carmina* (Különböző, mind régi, mind mai költők versei az udvari életről és az ezzel ellentétes magánéletről) mellett a második kiadás Antonius Fuchs *Carmen gravissimum de Aulae molestiis* (Szi-gorú vers az Udvar kellemetlenségeiről) és Antonio Guevara *De vitae rusticae prae aulica vita commodis* (A vidéki élet hasznossága szem-ben az udvari étellel) is közli.

A könyv jelentős magyarországi sikerére és olvasottságára vall, hogy csak Budapesten öt példánya lelhető fel. A Magyar Tudományos Aka-démia könyvtárának kötete Nagyjeszeni István birtokában volt 1709-ben; az Országos Széchényi Könyvtár is alaposan átolvasott, nota benékkal, margináliákkal ellátott – s későbbi possessor-bejegyzés sze-rint Vuchetich Mátyás könyvtárába tartozott. Az Egyetemi Könyvtár három példányt is őriz. Az egyik, az 1577-es kiadás birtokosának neve a kötéstáblán: M. G. M. F. MDCXII. A másikban elég jelentős számú marginális bejegyzés található, néhány olvashatatlaná áthúzgálva, de tulajdonosának neve – az első néhány oldal hiánya miatt – ismeretlen marad. A harmadik kötet egy kolligátum második darabjaként maradt fenn, tulajdonosai Andreas Redecher és Johann Friedrich de Campraht (?) voltak.

A fennmaradt ismert példányok meglehetősen nagy száma és a kötetek olvasottsága-jegyzeteltsége egyaránt azt jelzi, hogy a kor igen népszerű olvasmányával állunk szemben, amely minden bizonnyal közismert antológia volt, s nem hiányozhatott az államtudományi munkák iránt fokozottan érdeklődő íróink-költőink, literátoraink biblio-tékájából sem.³ [A hatalmas anyagú, terjedelmes szöveggyűjtemény ismertetése nem lehet e tanulmány feladata, s a szerző kompetenciáját is meghaladja. (Vázlatos ismertetése Uray Piroska állhatatos munkáját dicséri, neki is köszönettel tartozom.)]

Az *Aulica Vita* (Udvari élet) című antológia nemcsak gondolatilag, de a képek, metaforák, toposzok szempontjából is készen szállította a paneleket az e téren és témában alkotni vágyók számára. Ősforrása ez szinte az összes vándormotívumnak, melyek műről műre „jártak”, s a magyar nyelvű irodalomban is felbukkannak, vagy képpalkotó s tovább-fejlesztő hatásukat éreztetik.

Az udvari élet állhatatlanságának leggyakoribb metaforája a tenger és a szelek képrendszere. A „mare aulicum” a rossz dolgok tengere: viharos, hullámos, megbízhatatlan, mocskos, hirtelen változó, a szeleknek kiszolgáltatott, veszedelmekkel telve. S képét még tovább is fejlesztik, elemeire bontják: e tengernek megvannak a szelei (kegyet-lenség, irigység, mohóság, ambíció, fényűzés, nélkülözés), a szirtjei, Szküllái és Kharübdiszzei (gyalázatosság, ártalom), zátonyai (a feje-delem haragja és gyanakvása, az egyenrangúak irigysége, besúgások);

s az udvari tengernek kalózái is vannak (rágalmak, kegyencek, esztelenek, udvari bohócok) (Hutten). Az udvari élet típushibáit, bűneit dezantropomorfizálva emeli ki így az irodalom. A királyi udvarban nincs helye a tudománynak és művelőinek, az erényeket száműzték. A bűnök uralkodnak: kapzsiság, gőg, kéjvágy, irigység, hízelkedés, részegség, bujaság – foglalja össze a bűnlajstromot Aeneas Sylvius Piccolomini. „Az udvar a híres semmirekellők gyülekezete. A legrosszabb csatlósok színháza. A legmegrontottabb erkölcsök iskolája. A kiátkozandó bűnök menhelye” – rajzolja meg udvarképét Agrippa.

Az udvari életnek nemcsak tengere, de ábécéje is van:

**Errorum speciosa domus, fraudisque maligna.
Fortunatorum speciem mentita locorum.**

**Humanos simulans conficto lumine vultus.
Temporibus confusa, sine ordine, mobilis, exlex.**

Virtutem simulans, vitiorum immersa profundo.

A téves káprázatok pompás palotája, s cselszövés ártalmas háza.

Szerencsét hozó helynek hazudja magát.

Tettetett pillantással emberi arckifejezést színlel.

Összszavarja a körülményeket, nincs benne rend, változékony, törvény nélküli.

Erényeket hazudva a vétkek mélységes tengerébe merül.

Erasmus a *Praecepta Aulica* (Udvari szabályok) leveleiben ilyen ironikus tanácsokat ad többek közt az udvaroncok számára:

Határozd el, hogy ne higgyél senkinek, ne legyen senki lélekből barátod. De aztán, ha már senkit sem szeretsz, légy nyájas és hízelkedő.

Szagold ki alaposan az udvar pártjait és klikkjeit, és ne keverd őket össze.

Ne szégyellj helyeselni a bolondnak, ha azt hiszed, hogy kegyben áll Jupiternél.

Mindig tudj valamit halászni, de elegánsan és ügyesen, nehogy túl mohónak lássanak.

Mindig magadhoz légy a legközelebb.

Az ellenpártnál is légy kegyben, de óvatosan.

Így hát érthető, hogy az udvari embernek Próteusznál is többarcúnak kell lennie (vigadnia a vigadókkal és sírnia a bánatosokkal), s az udvari ember Tantalosz és Sziszifusz egyszerre. Az udvarban minden erény elkerülhetetlenül zátonyra fut, minden elmés ember elnyomatik, a gonosz felemeltetik; az egyszerűt kinevetik, az igazságot üldözik. A gazdagok csak a fényűzéssel és pompával törődnek, Venusnak szol-

gálnak. A szegények gonosz lelkűek, mert nem ismerik az igaz életet, élőködők, mindenkinek engedelmeskednek és hízelkednek.

Castiglione udvari emberével szemben – aki önmagában hordozza az udvarellenesség legfőbb érveit és tételeit is, mert a tökéletes udvari ember egyben hipokrita is, és állhatatlansága, alkalmazkodóképessége a szervilizmussal rokon, diplomáciája a kétszínűség szinonimája, rugalmassága fondorlatosság – ahogy Pauline M. Smith találóan megállapítja –,⁴ tehát Castiglione udvari emberével szemben óriási udvarellenes irodalom érvkészlete állt készen a 16–17. század fordulója írójának rendelkezésére, s még akkor nem is szóltunk a rendkívül jelentékeny francia udvarellenes vonulatról.

A magyar reneszánsz udvari élet és kultúra legteljesebb képét Klanczay Tibor rajzolta meg a témában úttörőnek számító összefoglalásában.⁵ A még előtte soha ilyen komplexen fel nem tárt, igen kedvezőnek tételezett kép vázolása közben azonban már ő is megjegyzi: „A kiművelt európai udvari életmód és kultúra a magyar reneszánsz udvarokban a hagyományos, »barbárabb« és harciasabb nemesi életformával ötvöződött, ami nem mindig vált kárára. Jórészt ennek köszönhető, hogy miközben az udvari kultúra a 16. században Európa-szerte kezdett egy parazita réteg öncélú időtöltésévé, hedonizmusává szegényedni, addig Magyarországon még mentes maradhatott a dekadencia általános tendenciájától. Bár nálunk is lehettek szép számmal, akik – mint Bornemisza írja – »feleségük mellett csak testi gyönyörűsége, délig aluvásra, ágyban heverésre, tobzódásokra, nyalánkodásokra vetik magukat... játszódnak, mulatnak, farsangolnak, és mind csak ebben múlatják életüket«, a török közelsége, az állandó csatározás, a vitézi élet hősi szelleme nem engedte, hogy a magyar úrfiak csupán a »sok kényességet« üzzék.”⁶

E nem udvari udvariságra utaló kitételeken kívül azonban más jelek is figyelmeztetnek arra, hogy az udvariság, udvariasság, mely a szó eredeti értelmében az udvari etikett jegyében tapasztalt finomság, a figyelmes-ség, lovagiasság jelentését hordozta, a 16. század második felére, végére már ellentétes jelentéstartalommal telítődött. E nyelvi jelenség – egy szó jelentésének önmaga ellentétébe fordulása – nem tükrözhet mást, mint azt a társadalmi folyamatot, melynek során az értékítélet, a jelenséghez való viszony változása ment végbe. E folyamatot és az udvarellenes tendenciák jelenlétét Baranyai Decsi *Adagioruma* már mint befejezett tény jelzi, amikor a *Sybaritica oratiót udvari beszéddel* adja vissza, illetve az a szállóige, mely a *Sagena ex omni genere piscium congregat* *Udvarban mind jók, csak legyenek sokan* magyaráítja, ami azt a korabeli vélekedést rögzíti, hogy az udvari emberek közt nem a minőség, hanem a mennyiség a fontos és jellegzetes tényező.⁷ De ugyanezt az átértékelődést sugallja Kecskeméti Alexis János is, amikor *udvari módnak* tartja azt a szokást, mely szerint „csak Urok kedveben lehessenek sokak, az mit más cselekedőt is, magok serenysegenek tulaydonitnyak, es az más ember

találmányából származót munkával dicsekednek”.⁸ Ugyanúgy tesz a *Novissima tuba* fordítója, ifjabb Darholcz Kristóf, akinek legalábbis kétértelmű vélekedést tükröz fordítása: „Mit rontod az ajtónkat? Avagy hítt-é valaki ide? Az mi házunknál te nálad külömb fő emberek, deliább szolgák, vígabb társaink, tündöklőbb s kedvesb vendígink vadnak. Noha te is udvarinak látszol, az mely simán viseled magadot.”⁹ S a *Nyelvtörténeti Szótár* is hoz az „udvari cifra szólásról”, az „udvari kerengő beszédről” a századból példát. A 18. század elején pedig ekként jelentkezik Csúzy Zsigmond már egyértelműen negatív értékítélete: „A zives jo-akarók egymáshoz való, valóságos szereteteket nem tündér szín-hányással, kendőztetett vagy udvari tömjénnel, az-az kopasz ígéréssel, hazugsággal pallérozott tettetéssel; hanem külömb-külömb-féle szép ajándékokkal bizonyíttyák gyakortább.”¹⁰

Vajon hogyan tűnik fel e jelenség a magyar nyelvű költészetben?

Az átértékelődési folyamatnak s az udvarellenesség felerősödésének a magyar nyelvű költészetben is észlelhetjük halvány lenyomatát. Pécseli Király Imre még pozitív tartalmú, mennyei ideálként tűzi ki az érsekújváriak elé:

Ti-is ezokáért, jó Uyváriak,
Hogy mennyegben legyetek Udvariak,
Engedgyétek, tanulyanak az iffiak,
Hadd nőjenek Istennek iák-fiak.¹¹

Pécselivel nagyjából azonos értéktartalmakat tételez Szentmártoni Bodó János ellentétpárja a *Tékozló fiúnak históriájában*:

Bátyám ithon maradgyon, mert ő nem udvaros,
Míveltesse az szőlőt mint hogy mayd parasztos.¹²

E versekkel közel azonos időben Nyéki Vörös Mátyás *Dialógusában* az előjött Lélek már az udvarelleses toposzok felhasználásával inti-rettenti a koporsón ülő testet:

Oh sik jégen épült te világi uduar,
Ki nagy chalárdságual búra forgacz hamar,
Oh rász tökéletlen hazug árnyék pituar,
Hol az jó szerenche illyen mirigyes var.

A temetéskor már mindenki elhagyta az udvar fejét, s az udvariak jellegzetes gyarló tulajdonságait így foglalja össze Nyéki Vörös:

Hol az kik teneked vigan hizelkettek,
S' chyak nem Isten gyanánt tiszteletet vittek,

Sétálni mentedben utat sepregettek,
Udvarod hazugi kik vigan késértek.

Hol az nagy böchület kit az kösseg adott,
Nagy sok térd haylassal előtted horgadott,
Piaczon, uczakon nagy rendeket állott,
Szájok reád tátva chyudált és urallott.

[--]

Ninch most udvarodból sem szegény sem fő rend,
Palotád az táncztol egyszálnira sem reng,
Hol az ki előtted ugralással kereng,
Chufság szerző bolond előtted sem ferteng.

Nemcsak az udvarellenességről, hanem az udvari életről is képet rajzol:

De ninch, es nem laczik sohol vigasztalód,
Árvaság, rettegés, sok búval udvarlód,
Ninchen most barátod, vagyon sok árulód,
El kárhozatodon vagyon sok dudolód.¹³

Még újra előkerül az udvar negatív képe Nyéki Vörös *Dialógusának Siralom az halandóságról* című részletében:

Vígan várnak, 's rendet álnak
Kígyók békák seregi;
'S mint ama' szép udvari nép,
Úgy fogadnak öregi.
Alig várják, hogy bé-zárják
A' sír-ásók vermedet;
Hogy rághassák, 's marczonghassák
Gyengén hizlalt Testedet.

(Meg kell jegyezni, hogy Nyéki Vörös e később igen népszerűvé vált művének e passzusa fordítás; amint a Régi Magyar Költők Tára vonatkozó kötete sajtó alá rendezőinek jóvoltából tudjuk, Matthaeus Riederus átdolgozását követi, mely viszont Peter Franck *Dér grimmig Todt mit seinem Pfeil* kezdetű éneke alapján készült.)¹⁴

Nem datálható egészen pontosan az a 17. századi vers, amely viszont már szintetizálja az udvarellenesség néhány toposzát, s az egyes elemek összekapcsolódásával viszi azt tovább, és gazdagítja az udvarellenesség gondolatkörét a szerelem állhatatlanságával.¹⁵

Asszony, tenger s-udvar három gonosz örvény,
Ez három örvényben van szikkanos főveny,
Mellyben hogy ha esik egy szegeny jövevény,
Nem tudja, hogy legyen abból ki jövevény.

Indullyon el azért akar ki ez uton,
De legh kivaltkeppen az savanyu kuton,
Delczeges paripan s igen kedvel futon,
Megh lattyá, ha velle eggyeze az asszony.

Indullyon el bizvast az ki nem jart vizen,
Imatkozni nem tud, habozzon tengeren,
Proballya, ha volte valaha olly reven,
Mellyen gallya szakad szelveszteol merülven.

Arany fuvobol-is csak szel az mi ki jeo,
Feovenyből is szeltül neha nagy hegy fel nő,
De irigyseggel lesz massal csak egyenlő,
Udvari remenysegh alom s eseos üdeo.

Az udvarellenesség másik kedvelt témaköréből, az udvari ember kényszerű alkalmazkodásáról, a hízelkedés művészetéről szóló irodalomból merített Ványai Illyés egy imádsága végén elmondott versében:

Nem tudsz é barátom Uradnál hízelkedni,
Szája izi szerint sokaknac beszélleni,
Tétovázó szóddal, mint égett korommal fejtért feketíteni?

Nem lehetsz Udvarnál senkinek jó baráttya,
Alexander reád bátor fegyverét adgya,
Vagy az Bölcz Salamon, Eggyütt veled szóllyon
s-nyelvét szájadban hadgya.

Hízelkedni hogyha senkinec nem tanultál,
IRIGY és KEVELY vagy, mondgyac felfuvalkodtál,
Mert magadhoz képest Akar melly érdemest nem beczülsz,
s-megutáltál.

Ványai e verse egy latin szöveg parafrázisa: „Hieronimus ad Celantiam. Isto maxime tempore regnat vitium adulationis quodque est gravissimum, quia humilitatis etc. benevolentiae loco ducitur, ita fit ut qui adulari nescit, aut INVIDVS aut SVPERBVS repuntur („Jeromos Celantiához. Ebben az időben most leginkább a hízelkedés vétké uralodik, amely a legsúlyosabb vétek, mivel alázatosságnak, jóakaratnak

stb. lehet vélni. Így esik meg, hogy azt, aki nem tud hízkelkedni, vagy IRIGY-nek vagy KEVÉLY-nek tartják”).¹⁶ A verset a kortársak jól ismerhették, mert Alvinci Péter *Dedicatio Regii Cassoviensis* (A kassai királyi kápolna ajánlása) című prédikációját követi, amely a *Consecratio Templi Növi* (Az új templom felszentelése, 1625) kiadványhoz volt kötve, s ezt Szenci Molnár Albert rendezte sajtó alá.

Szenci Molnárnak igazán volt alkalma megtapasztalni a hazai és az európai fejedelmi és főúri környezetet, az udvari „jó módot” és az *aulica vita* veszélyeit, árnyoldalait. Legalábbis erre vall az a Hoggaeus Márton nevű erdélyi barátja számára írt versike, melyet a tőle kölcsön kapott könyvbe írt bele 1597-ben, heidelbergi tartózkodása alatt:

Az nagy urak udvarában:
az hüt olyan az urakban
Mint zugo szel forgásában:
nints alhatatossak azokban.

Ezen alkalmi rögtönzést Szenci a következő sorok mellé írta be: „Parnasi moliri ad culmina gressum, Et Iatuisse domi, quem consecrari Aulas Regum sollicitas, caput hoc obtrudere Curis.” („A Parnaszus csúcsára indul, és otthon rejtőzködött az, akit nyomon követnek a nyugtalanító királyi udvarok, s fejét gonddal gyűrik le.”) A versike előtt még egy megjegyzés áll: „I nunc et celebra summis cum laudibus Aulám: An nescis quid ibi rara avis est probitas.” („Menj most és ünnepeld nagy dicséretekkel az udvart: vagy talán nem tudod, hogy milyen ritka madár ott a becsületesség?”) A végén meg is toldotta Szenci a nemzetközi toposzt egy személyes megjegyzéssel: „Ennek az könjvnek ura Marton uram, joll tette ked, hogj az udvarban nem marat” – ami a közhelyé koptatott képet a személyes átélés és véleményformálás hitelével forrósitja fel.¹⁷

Szenci Molnár Albert egyébként a *Discursus de summo bono* (Beszélgetés a legfőbb jóról) fordításával nagymértékben hozzájárult az udvarellenes irodalom érvkészletének hazai elterjesztéséhez. Nemcsak e hatalmas példázatgyűjtemény elszórt adalékaira gondolok, hanem főként a nagyurak gráciájáról, kedvéről, kegyelméről szóló X. fejezetre, mely az udvari élet állhatatlanságáról, az udvari emberek szabadságának elvesztéséről, s legfőbb bűneikről, a hízkelkedésről, a vádaskodásról, az irigységről valósággal ontja a bibliai és a történelmi példákat.

Versfordításából újabb képpel gazdagodhatott az udvarellenség tárháza: „Az Udvar oly fazék, mely méreggel forr, / Melyből gyakran halált eszik sok jámbor.” S a végkövetkeztetés természetesen az, hogy „Annak-okaért az udvaroknál, és az nagy urak kedvekben és kegyelmekben, semmiképpen nem keresthetik és nem találhatik a *Summum bonum*...

Annakokáért elkerüld és fusc, az mint tőled lehet, ha eszed vagyon, az udvari életet.”¹⁸

Hogy az udvari élet problematikája mennyire élő volt a század első három évtizedében, azt kitűnően példázza: ez idő tájt készült Draskovich Guevara-fordításrészlete; Szepsi Korotz György I. Jakab angol király fiának írott intelmeit magyarította (*Basilikon dórón* – Királyi ajándék); a Rimay-levéllal egyidejűleg fordította Szenci a *Discursust*, írta Pataki Füsüs János királytükkrét és fordította Prágai András a *Serkentő órát*, felhasználva Draskovich munkáját; s ugyanezen évtizedben hagyta el a sajtót a Nyáry Ferkót az udvari élet rejtelmekre s veszélyeire is oktató *Udvari schola*. A hangsúly ezúttal az *is-æ* kerül, mert egyetérthetünk Kovács Sándor Ivánnal, amikor megállapítja, hogy az *Udvari schola* címe ellenére „nem az »udvariság« kézikönyve. És nem is lehetne az: a korviszonyok kedvezőtlenek, és a szerző sem alkalmas egy ilyen típusú mű megalkotására. Az udvariság kézikönyveinek létrejöttéhez magasrendűen szervezett udvari kultúra szükséges, efféle gyakorlatias munkák így törvényszerűen a reneszánsz és a barokk virágzása idején születnek.”¹⁹

Ezzel szemben úgy vélem, Rimay levele éppen arra bizonyíték, hogy rendkívül aktív, élénk udvari élet zajlott a húszas, harmincas években, s az első három évtized felerősödött államelméleti munkásságának udvari-etikai vonatkozásai és kitételei mind arról tanúskodnak, hogy komoly igény támadt az ilyen jellegű írások iránt. S éppen ezért nem Guevara *Institutiones vitae aulicaeját* (Tanítás az udvari életre), hanem – a német Johann Wanckel igényes latin fordítása alapján – a fiktív Marcus Aurelius-életrajzot, a *Horologium principumot* (Fejedelmek órája) fordították le, és ez vált a század meghatározó érvényű olvasmányává, mert szemben a Guevara-traktátusok szokásos udvarellenességével, a Prágai fordította mű a sztoikus filozófiára épülő pozitív udvarképet rajzolja meg, s annak megteremtéséhez ad praktikus tanácsokat. És csak elvétve, mintegy kötelességszerűen emlékezik meg az udvar ellenszenves tulajdonságairól.

E pozitív udvarkép befogadása számára már három évtizede Lipsius készíti elő a talajt, főleg *Politicájával*. Ennek célja nem állt távol Guevarától: arra törekedett, hogy jó fejedelmet és hasznos polgári társaságot hozzon létre – régi példák oktató ereje révén. Közben ő is elősorolja az udvari élet visszasságait, többször is levonván – Seneca, Augustinus és Agrippa nyomán – a tanulságot: „Tellyes az Udvar veszedelemmel”, s az udvar „fészke a” csalárdságoknak”. Senecával együtt Lipsius is az udvartól való távollétet dicséri, s megjegyzi: „Én az Udvarul távol vagiok, s- az esettül (eséstül) is.”²⁰

Igen fontosnak tartom, hogy a század e két évtizedének két legtöbbet olvasott, legnagyobb hatású műve, a *Discursus de summo bono*, és a Lipsius-mű is egyaránt az udvartól való távollétben találja meg

az erényes élet kulcsát. Annyiban hozzájuk kapcsolható Rimay *Sibi canit et musis* (Magának és a Múzsáknak énekel) című, „Udvar s irigy tisztek” kezdetű verse is, hogy nem általában az udvar ellen fordulnak, hanem saját koruk dekadens, kevésbé szervezett, a jó udvari diszciplínát nélkülöző udvaráról, azaz a „nem udvari udvariságról” mondanak ítéletet. Ahogy Ziegler nyomán Szencinél olvashatjuk: „Noha azért mi ezt nem minden udvarokról akariuk értetni; mivel tudgyuk, hogy vadnak sok Keresztyén udvar tartások-is, az hol az jó rendelés, tisztaság, tisztesség és az igazság-is megtartatik; mindazonáltal ugyan láttyuk azt-is, mint folyon ez világnak állapotja.”²¹

Ha közelebről vizsgáljuk most már Rimay sokat idézett versét és levelét, nagy vonalakban egyet kell értenünk Ács Pállal, aki Rimay udvarbírálatát a sztoicizmus eszmekörén belül valónak tartja.²⁰ Ezt a vélekedést el kell fogadnunk, akár Guevara, akár Lipsius állásfoglalására építhette Rimay. Bennük is megtalálható az a kettősség, amely a magyar költőt olyannyira jellemzi. Látják-tudják az udvari életforma hátrányait, szívesen kivonnák magukat hatásköréből, ugyanakkor ezzel is tisztában vannak, hogy az udvar nélkülözhetetlen társadalmi formáció. Ezért hát – éppen Rimay levele győz meg erről – igyekeznek saját elkorcsosult koruk durvaságának dekadens, erkölcstelen és istentelen életét követő udvaroncai, és az ezt eltűrő-elősegítő uralkodói számára a régi fényű, a virtusra és a paternális fejedelem eszményére épülő udvar példáját felmutatni – ebben Rimay is nagymértékben követi Guevarát. S ezzel magát az udvari életet kívánták fenntartani. Az így létrejött alakulatban, ahogy Klaniczay Tibor találóan megjegyzi, a *litteraria respublica*-ban aztán már önmaga helyét is megelne a költő-filozófus, aki egyébként legszívesebben a könyveihez húzódná vissza a világi-udvari tülekedésből.

Természetesen jó volna pontosan definiálni, mit is ért Rimay azon a Magyarországon is tetet öltő „nem udvari udvariságon”, s ki ellen irányult „satyrás dorgáló feddő” írásának éle, hol láthatta a gyakorlatban megvalósulni a bírálat alá vetett udvari életformát.

Talán külföldi analógia segítségével válaszolhatunk a kérdésre. Rimay levelében leginkább egy élősködő, erkölcstelen, részeges, trágár, maga udvaroncréteg hazai kialakulását kárhoztatja: „Csakhogy akadályt nagyot látok ennek a drága *Orának* sok szép hasznai gátolására s megfogadására, a sok trágár, borbolond, csapza, nyalka, rusnyabeszédű természetű dolgok cselekedő fajtalanoknak, bordélyoskodóknak eláradásából, szaporodásából Országunkban torlódnia, kikkel mind Fejedelmünk s mind Uri Paloták, Udvarok igen megrakodtak.”²² Bár nyíltan nem mondja ki, de az „országunkban torlódnia” kifejezés mintha arra is utalna, hogy a hadakozások, vallásháborúk zsoldosaiból itt maradó, orosz és más európai udvarokból kiáradó nemzetközi ál- vagy féltelmitelmezi kalandorréteg magyar udvaronccá válásának folyamatát fogadja

Rimay e kritikával. Ők lehetnek azok, akik a félművelt vagy műveletlen, „nem udvari” udvariság képviselői. A 16. század második felében pontosan ugyanezen érveléssel fordult a francia értelmiség a francia udvarokat elárasztó olasz, és az olaszokat majmoló francia udvaroncok ellen. Ugyanúgy az öltözködés, a hajviselet, a járásmód, vagyis a *divat* túlhajtása fakasztotta ki a francia udvarellenes szatíra mérgét, miként Rimayétt²⁴

Hogy nálunk az idő tájt valóban kellett lennie egy ilyen, a divat túlhajszolásában az extravaganciáig, a puhánysáig, az elnőiesedésig, a termékeltenségig és a kimerülésig eljutó rétegnek, arról különösképpen egybehangzóan vall Nyéki Vörös Mátyás, Szepsi Csombor Márton és Rimay János. Rimay róluk formálta a „dögösült erkölcsű, csapza, gőzön guz, cselefindi természetű, nadályforma és termetű, keskeny hajókat orrok tövére nyujtakoztató, deli, hegyke”²⁵ jelzőbokrót. Ugyanezt az elpuhult, elnőiesedő réteget örökítette meg számunkra Szepsi Csombor: „Által haghtak a szemérmetségnek linéaiát azok az Udvariak, kik midőn iárnak, csak nem ugyan karika formára igyekeznek lépni, vagy ugyan singel merik lépéseket, hogy valamiképpen mint az őszek el ne véczék ugrásokat. Nem hozzánk illik, minékünk férfiaknak járásunknak kel lenni olynak, melyből erősségünk, és alhatatosságunk tessék ki, hogy kedveskedgyenek az Aszszonyállatok iárásoknak és ruhazatt yoknak sok féle, külömb-külobmb módgyával, had haioknak sok-képpen való fel tekerésével.”²⁶ S Nyéki Vörös Mátyás sem figyelhetette meg másutt, mint a prágai, bécsi és hazai udvarokban a járás és a hajviselet jellegzetességeit:

Jaj, a páva-módon-lépő Koszorúknak,
Orcza-szégyenítő rútszeplős Pártáknak,
Ifjak-sértegető fel-viszszált Hajaknak,
Szem-fény-vesztő úndok kendőzött Orczáknak!²⁷

Ezt a túlfűtött, dekadens, hedonista életformát azonban nem csak a magyar ízlés és a francia udvarellenes irányzat olaszellenes ága kritizálta. Talán több mint véletlen egyezés, hogy amiként Rimay tette Rákóczihoz írott levelében – Antonio Guevara is magánleveleiben fogalmazta meg véleményét a nem udvari udvariságról, azaz a modorosság túlkapasáiról, a dendiizmus túlzásairól, az udvaroncok extravagáns szokásairól.²⁸ Erre pontosan *nímel* Rimay túlzó külsőségeket támadó episztolája. Élete végén, a világtól elvonulva, sztregovai magányában Guevara olvasásának szentelve napjait, Rimay ezekre az „erényt hátuk mögé vető”, kifordított világban élő és parazita, az ízlésétől idegen, külföldi divatot behozó vagy azt majmoló udvaroncokra gondolhatott mint a nem udvari udvariság megtestesítőire. Felettük mondott ítéletet, az ő megjobbításukra, s az igazi udvari élet védelmében írta az eddig

elő nem került szatírját. Udvarpárti és udvarellenes gondolatrendszerének ellentmondásossága – mely verseiben kétségkívül fellelhető – abból fakad, hogy a reneszánsz válságidőszakának „gyermekként”, és annak utolsó fázisában a reneszánsz fénykorának letűnt udvarát akarja visszaállítani. Bírálata saját korának „nájmodit” majmoló udvarára irányul, s nem az udvar intézményét támadja.

Ehhez meríthetett anyagot és ösztönzést a már felsorolt munkák szinte mindegyikéből, de ismerhette Koppay György latin művét, az erkölcstelen udvari életet szenvedélyesen elítélő versét, a *Vita Aulicá*t is – melyre legutóbb Székely Júlia hívta fel a figyelmet.²⁹ Mindenképpen olvasnia kellett a *Basilikon dór*on fordítását, melynek függelékében megjelent az ő *Bocskai-epitáfiuma*, s így Jakab király némely gondolata is felismerhető a Rimay-életműben.³⁰

Az udvar és az udvariság kérdése egész életében izgatta Rimay Jánost. Művei szétszórt utalásai mellett erre emlékeztet az az albumbejegyzése is, amellyel Ritoók Zsigmondné gyarapította ismereteinket: „Nihil tam lubricum quam favor Principum ideoque / Aulica si fortuna favet séd munera legum / Fato non meritis saepe venire solent.” „Semmi sem olyan álnok, mint a fejedelmek kegye, éppen emiatt, ha kedvez is neked az udvari szerencse, a sors adományai véletlenszerűen jönnek általában, s nem az érdemek szerint.”³¹

Az eddigiekből remélhetőleg kiderült, hogy a 17. századi magyar irodalom e szakaszában nem beszélhetünk összefüggő udvarellenes irányzat létezéséről. Csupán az udvari élet túlzásait, különlegességeit, szertelenségeit, általános és speciális bűneit kipellengérező, tollhegyre rúzó egyéni vállalkozásokat vehettük számba. S azok is többnyire a megtisztítás és megtartás érdekében munkálnak; a magyar udvarellenség *eo ipso* nem támadja alapjaiban az udvart mint intézményt. Az udvarellenség főleg fordítások révén, mintegy *kölcsön* van jelen, úgy látszik, nem belülről fakadó magyar gondolati fejlemény.

A megőrzés jegyében alkotja meg majd a század végén Pápai Páriz Ferenc is *Pax Aulae*jét (Az Udvar békéje),³² s ugyanezt a feladatot tűzi maga elé a következő században Faludi Ferenc, amikor Gracián-fordításával ugyancsak a bölcs és „figyelmetes” jó udvari ember érdekében a nem udvari udvariság elítélésének tolmácsolására vállalkozik. „Aki igen udvari, nem udvari. Mikor az udvariság kelleténél kényesebb, izetlen; mikor meg vagyon terhelve, teljes csúfság.” „Az igaz udvariság olly jó, mint az igaz zálog, a’ hamis olly rossz, mint a derék dévaj-ság” – foglalta össze Rimay programját is Gracián, alig néhány évvel a magyar költő halála után.

JEGYZETEK

- 1 Vö. RIMAY János *Összes Művei*, összeállította ECKHARDT Sándor, Bp., 1955, 125–129, illetve 434–441.
- 2 Az itt felsorolt művek részletes jellemzését lásd: Pauline M. SMITH, *The Anti-courtier Trend in Sixteenth Century French Literature*, Genève, 1966. 13–38 (Travaux d'humanisme et renaissance).
- 3 Amint Németh S. Katalin hozzászólásában egy korábbi közleményére utalva elmondta: DEBRECENI S. János is *Ex Enchiridio Henrici Petrei Herdusianiból* vette át, s iktatta Casmann művének fejezetei közé *Az keresztyen embernek ez világtul való el bucsuzásának formaja* című elmélkedést, mely az *Aulica Vita...* Guevara-fejezetének részlete. (DEBRECENI S. János, *Christianus suspirans*, Debrecen, 1615, RMK I, 454.) NÉMETH S. Katalin, *Debreczeni S. János és Guevara*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1974, 210–213.
- 4 Vö. SMITH, *i. m.*, 29.
- 5 KLANICZAY Tibor, *A reneszánsz udvari kultúra Magyarországon*, in *Uő, A múlt nagy korszakai*, Bp., 1973, 192–210.
- 6 *Uo.*, 207–208.
- 7 BARANYAI DECSI János, *Adagiorvm*, hasonmás kiadás, a szöveget gondozta MOLNÁR József, Bp., 1978, 386 (Fontes ad historiam linguarum populorumque uraliensium, 5).
- 8 KECSKEMÉTI ALEXIS János *Prédikációs könyve*, sajtó alá rend. SZUROMI Lajos, bev. tan. GOMBÁNÉ LÁBOS Olga, Bp., 1974, 180 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 3).
- 9 DARHOLCZ Kristóf, *Novissima tuba, azaz Íteltre serkentő utolsó trombitaszó*, sajtó alá rend. NÉMETH S. Katalin, az utószót írta JANKOVICS József, Bp., 1986, 154.
- 10 Idézi KERTÉSZ Manó, *Látogat, udvarol, tisztel*, (*A magyar udvariasság történetéből*), Magyar Nyelvőr, LVII, 12.
- 11 Vö. *Régi Magyar Költők Tára* XVII/2, sajtó alá rend. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József és STOLL Béla, Bp., 1962, 16.
- 12 *Régi Magyar Költők Tára* XVII/4, sajtó alá rendezte STOLL Béla, TARNÓC Márton és VARGA Imre, Bp., 1967, 401.
- 13 *Régi Magyar Költők Tára* XVII/2, 138–139.
- 14 *Uo.* 231., ill. 497–498.
- 15 *Régi Magyar Költők Tára* XVII/9, sajtó alá rend. VARGA Imre, Bp., 1977, 493. – Uray Piroska volt szíves felhívni a figyelmemet arra, hogy e versben esetleg egy Johannes Secundus-epigramma távoli visszhangjait fedezhetjük fel: „Quae mala sint hominum rebus tria maxima, scire / quaeris? habe paucis: foemina, flamma, fretum.” – (Tudni szeretnéd, hogy mi a három leggonoszabb dolog az emberek számára? Halld hát röviden: az asszony, a tűz, a tenger.) (Tria mala. in *Iohannis Secundi Opera*, accurate recognita ex museo P. Scriverii, Lvgdvni Batavorvm apud Fransiscum Moyaert MDCXXXXXI, Epigrammata, XLVI, 110.)
- 16 *Régi Magyar Költők Tára* XVII/8, sajtó alá rend. VARGA Imre, Bp., 1976, 286., ill. 585.
- 17 *Régi Magyar Költők Tára* XVII/6, sajtó alá rend. STOLL Béla, Bp., 1971, 384., ill. 433.
- 18 SZENCI MOLNÁR Albert, *Discursus de summo bono*, sajtó alá rend. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., 1975, 380–381 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 4).

- 19 SZEPSI CSOMBOR Márton *Összes művei*, sajtó alá rend. KOVÁCS Sándor Iván és KULCSÁR Péter, Bp., 1968, 75 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 1).
- 20 LASKAI János *Válogatott művei*, *Magyar Iustus Lipsius*, sajtó alá rend. TARNÓC Márton, Bp., 1970, 230–232 (Régi Magyar Prózai Emlékek, 2).
- 21 SZENCI MOLNÁR, i. m., 380–381.
- 22 ÁCS Pál, *Rimay János udvari embere*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1982, 626–630.
- 23 RIMAY, i. m., 438.
- 24 SMITH, i. m., 50.
- 25 RIMAY, i. m., 493.
- 26 SZEPSI CSOMBOR Márton, i. m., 322.
- 27 Vö. *Régi Magyar Költők Tára* XVII/2, 202.
- 28 Vö. SMITH, i. m., 38.
- 29 SZÉKELY Júlia Anna, *Justus Lipsius ismeretlen levelezőpartnere: Koppay György*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1982, 649–652.
- 30 *Régi Magyar Könyvtár*, I, összegyűjt. és közread. SZABÓ Károly, Bp., 1879, 436.
- 31 RITÓÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Rimaiana*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1982, 661.
- 32 „Pax Auláé e` Könyvnek neve [...], nem azért, mintha e` Könyv tsak az Udvar tartó embereket oktatóná, mert ez a` Salomon Böltsesége ki-hat minden rendre; hanem, minthogy többnyire az Udvar tartó nagy Emberek, és udvari tselédek mulattyaék-el inkább e` Könyvnek leczkéit, és az Udvarokban találhatik-fel kiválképen az Istenhez való Hidegség, Szeretlenség, Bolondokkal való idő töltés, Hazudozás, Részegekedés, Tisztre vágyódás, haszontalan Házépítés, Alvás és Dolgotlanság, Innepléssel vissza-élés, és az Isten tiszteletire valóknak elvonása, mellyeket orvosol a` Bölts Salomon Udvara rendtartásából e` Munka...”
- 33 *Bölts és figyelmetes udvari ember*, írta spanyol nyelven GRÁCIÁN Boldisár, fordította németből FALUDI Ferencz S. J., második nyomtatás, Pozsony 1771. A LXXXIV. maxima a második századból (149.), illetve a XCI. maxima a második századból (162–163).